

УДК 81'42-054:81'373(100)

ОЛЕКСАНДР ТУПИЦЯ
(Полтава)

НАЦІОНАЛЬНО МАРКОВАНА БЕЗЕКВІВАЛЕНТНА ЛЕКСИКА У КОМПОЗИЦІЇ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ

Ключові слова: безеквівалентна лексика, мовна картина світу, поетичний текст, сильна позиція.

Практика слововживання та спостереження над поетичними текстами свідчать, що культура та мова перебувають у діалектичній єдності. Причини такої діалектики полягає в тому, що мова залежить від культури як вербальний компонент, відображаючи її за допомогою наявних засобів, реагує на зміни та змінюється сама разом із культурою. Мова виступає засобом вербалізації певного культурного середовища й зберігає в часі інформацію про минуле, утримує в своїй структурі результати пізнання соціумом на-вколишньої дійсності та передає досвід цього пізнання прийдешнім поколінням. Лексичні одиниці містять у своїй семантиці національно-культурні компоненти й тому несуть важливу культурно-історичну інформацію.

Своєрідним носієм етнічної інформації поетичного твору є безеквівалентна лексика (далі БЛ). Ми поставили собі за мету описати специфіку функціонування БЛ у поетичному тексті.

БЛ у структурі поетичного тексту виступає як окремий феномен, через який можна отримати інформацію про культуру. Культурні зміни, що відбуваються у певному мовному середовищі, пов'язані з історичними, економічними та іншими змінами, відображаються також у лексичному складі мови й у складі БЛ: галаган, гульден, ліцитаційний акт, клейнод.

У композиції поетичного твору такі одиниці актуалізуються. Під впливом дій інтегративних відношень відбувається акцентуалізація периферійних значень, активізація конотативних та асоціативних елементів семантики, спостерігається поширення семантики БЛ на інші смисли речення, строфи, а то й на текст. Унаслідок цього слово набуває маркованості, привертає увагу читача.

У тексті-відповіднику інваріант БЛ перетворюється на культурний варіант, оскільки сприймається носіями іншої мови по-іншому. У переважній більшості текстів безеквівалентні одиниці зберігаються, коли означають «лексичні українізми» [2, с. 98], без яких не можна реалістично створити місцевий колорит, передати дух та думки. Часто БЛ виступає перешкодою для розуміння.

Розкриваючи значення безеквівалентних одиниць іншої мови, читач отримує знання про культурний розвиток іншого народу й водночас устанавлює взаємозв'язки між різними культурами (своєю та чужою), інколи доходить висновків про їх спільність чи самотність. Саме тому безеквівалентні одиниці в поетичному тексті привертають увагу читача, актуалізуються, набувають пізнавального та естетичного значення.

Провідними «творцями» фонових знань для носіїв будь-якої мови та культури є БЛ-назви осіб. Такі БЛ допомагають автору розкрити характер персонажа чи ліричного героя поетичного твору, уникнувши тим самим значних за обсягом зображень, не властивих для поетичного тексту, прямо вказати на національно-культурну належність героя та всього тексту. З кожною безеквівалентною одиницею пов'язані також своєрідні етнокультурні асоціації у свідомості носіїв мови та культури, що сприяє створенню образу на основі лише однієї лексеми: козак, гетьман, чумак, москаль. Безеквівалентні одиниці в композиції поетичного тексту сприймаються як домінанти, що позначаються на змісті всього тексту. Для розуміння таких слів носіям іншої мови часто необхідний коментар.

Наприклад:

*На розпутті **кобзар** сидить
Та на **кобзі** грає;
Кругом хлопці та дівчата –
Як мак процвітає.*

(Т. Шевченко)

*Сидит **кобзарь** у дороги,
С **кобзою** своєю
Кругом хлопцы да девчата
Маками алеют.*

(Б. Турганов)

*Still sitzt **der Kobsar** am Kreuzweg,
Läßt die Saiten rauschen;*

*Rings die Mädchen und die Bursche
Blühh wie Mohn und lauschen.
(Erich Weinert)*

Кобзар – український народний співець, що супроводить свій спів грою на кобзі; скальд, менестрель, трубадур. Слова *кобза*, *кобзар* також подаються в словнику російської мови з визначенням «старовинний український музичний інструмент» та «український народний співець». **Кобза** – старовинний український струнно-щипковий музичний інструмент. Слово запозичене з тюркських мов, очевидно походить від турецького *koruz* – «вид однострунної гітари».

Безеквівалентні лексичні одиниці української мови (*кобза*, *кобзар*) у наведених контекстах сприяють створенню етнічної картини світу поетичного тексту. У текстах-відповідниках вони сприймаються як реалії іншої етнокультури, екзотизми. На їх основі створюється своєрідна модель світу, тобто поетичний текст починає існувати як феномен української культури на теренах іншої. Такі міжкультурні «зв'язки» з'являються через сприйняття образів-смислів, які виникають на основі української БЛ.

Носіям, наприклад, німецької мови для розкриття семантики цих лексичних одиниць потрібні тлумачення, які ґрунтуються на встановленні етнокультурної належності слів, тобто *Kobsar* – *Kobsaspieler*, *ukrainischer Volksliedersaenger* (*Kobsa* – *altes ukrainisches Zupfinstrument*). [Кобзар – той, хто грає на кобзі, український народний співець (*кобза* – стародавній український щипковий інструмент)].

*Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває...*

(Т. Шевченко)

*Щоб він не плакав, не журився,
Щоб він де-небудь прихилився,
То оддадуть у москалі.*

(Т. Шевченко)

*Stumm und trocken rinnt der Dnjepr,
Einst des Lands Gebieter,
Und in meinen heiligen Gräbern
Wühlt der Moskowiter.*

(Erich Weinert)

*Damit er weint nicht, nicht betrübt
Und ohne Hausung bleibt – da gibt
Man ihn zu den Soldaten fort!*

(H. Rodenberg)

Москаль – застаріле «солдат», «росіянин» є похідним від *Москва*. Таке слово з подібними значеннями трапляється й у інших мовах: словацька *Moskal'* – «росіянин», білоруська *москаль* – «солдат», німецька *Moskowiter*, *Soldat*.

Явище безеквівалентності виявляється на основі порівняння відповідних контекстів. *Москаль* – в українській мові «солдат», а також росіянин. Порівняно, наприклад, з німецькою мовою реалії *москаль* (*солдат*) відповідає *Knecht* (*Landsknecht*), *Soldat* – лексема, що існує в багатьох мовах (без ознак національної маркованості). *Moskal* – похідне від «Москва» німецьким читачем сприймається саме як «росіянин» чи «москвич», тому можна спостерігати в перекладі «*Moskowiter*». В іншому контексті зрозуміло, що «оддадуть у москалі» – до війська, тому й передано *москалі* – *Soldaten*.

Тече вода в синє море,
 Та не витікає,
 Шука **козак** свою долю,
 А долі немає.
 Пішов **козак** світ за очі;
 Грає синє море,
 Грає серце **козацьке**...
 (Т. Шевченко)

*Es zieht der Strom unendlich sich
 Hinab zum blauen Meer;
 Vergebens wandert der **Kosak**
 Dem Glücke hinterher.
 Kommt der **Kosak** an fernen Strand;
 Es tönt des Meeres Gischt,
 Es tönt des **Kosaken** Herz...
 (E.J. Bach)*

Козак (козаченько) – вільна, незалежна людина; парубок; член військового формування вільних поселенців на окраїні держави; соціальний тип. Саме слово – давнє запозичення з тюркських мов.

БЛ-реалії назви осіб *кобзар, козак, москаль* та ін. сприяють створенню етнічної картини світу. Автори використовують ці лексичні одиниці переважно з метою відтворення особливостей історичної доби, суспільно-політичних умов тощо. Наявність таких лексичних одиниць у композиції поетичного тексту забезпечує розуміння та сприйняття твору як феномену певної національної культури. Безеквівалентні лексичні одиниці в тексті-відповіднику створюють умови для етнічної ідентифікації; поетичний текст, таким чином, сприймається реципієнтом як явище іншої культури на теренах власної. Поетичний текст стає джерелом країнознавчої інформації.

Процес осягнення художнього слова, що належить до класу безеквівалентних та реалізується в поетичному тексті, здійснюється лише на фоні культурного середовища тексту. Для трансформації таких одиниць необхідно, у першу чергу, «проникнути» у фонові знання представників іншої культури, розкрити культурно-естетичний зміст середовища, використати історико-культурний контекст із безліччю його варіантів. Це можуть бути, наприклад, слова-символи, тобто символіка життя, пов'язана з народним світобаченням, з історією, які знайшли своє відображення в своєрідній символічній лексиці, словах-образах: *калина, верба* – дівчина, *явір* – парубок. Трансформація таких одиниць – своєрідна проблема, оскільки автор мусить розуміти, що «буквальне перенесення» часто є недоречним. Носії іншої мови та культури не розпізнають символічного значення, бо в їхньому середовищі воно відсутнє. Часто доречнішою була б заміна своєрідним образом-символом іншої культури.

Наприклад:

Калина – рослина-символ України. Слово походить із праслов'янської мови **kalina* – похідне від *kalъ* – «мокра земля, болото, драговина», назва зумовлена вологолюбністю калини та її поширенням у болотистих місцях. Кушова рослина родини жимолостевих, що має білі квіти й червоні гіркі ягоди.

Тоді неси мою душу
 Туди, де мій милий;
 Червоною **калиною**
 Постав на могилі.
 (Т. Шевченко)

*Тогда неси мою душу
 Туда, где мой милый,
 И поставь **калиной** красной
 Над его могилой.
 (Л. Длигач)*

Образ червоної калини на могилі створює етнічну картину світу в межах поетичного контексту. Таке розуміння виникає й у російського реципієнта. Згадаємо також «Калину красную» В.Шукшина. Але, наприклад, для німецькомовного читача образ *калини* не має такого значення, тому в багатьох контекстах можна спостерігати заміну: *калина* – *Esche* (ясень).

*І йдуть по долині
І йдучи співають.
Як діточок двоє,
Під тую **калину** –
Прийшли, посідали
І поцілювались.*

(Т. Шевченко)

*Und im Tale gehn sie,
Gingen so wie Kinder,
Plauderten und singen.
Bei der **Esche** stehn sie, –
Lassen dort sich nieder,
Küssen dort sich wieder.*

(H. Zinner)

Образ калини є ключовим для української етносистеми. Наприклад, у поетичних творах Т.Шевченка лексема *калина* та її форми подаються у 39 окремих контекстах [1, с. 781]. Про етнокультурне (сакральне) значення цієї лексичної одиниці можуть переконливо свідчити такі контексти її вживання: *Хто посадить на могилі Червону калину?* (Т.Шевченко), *А в головах у дівчини – Червону калину* (Т.Шевченко).

Значну групу БЛ становлять топоніми. Можна, звичайно, заперечувати віднесення географічних назв до класу безеквівалентних одиниць мови: у нашому глобалізованому суспільстві межі між народами та культурами настільки тонкі, що більшість іншомовних назв сприймаються як цілком сприйнятні та зрозумілі. Необхідно також урахувати й те, що «топоніми пов'язані з певними подіями життя народу – носія мови і культури» [2, с. 99]. Крім своєї основної функції (назва об'єкта) географічні назви виражають певну історичну подію: *Лиман, Жовті Води, Берестечко, Крути*. А.К.Мойсієнко пише, що топонім у художньому творі нерідко стає конденсованим образом певної історичної картини, події, яка в контексті набуває відповідного емоційно-оцінного вираження. Вертикальний контекст того чи того топоніма «оживає» у зв'язку з контекстуальною поєднаністю останнього з іншими домінантами, наприклад, на позначення особи [3, с. 146-147].

Так само невичерпним джерелом пізнання іншомовного культурного середовища є антропоніми, з якими пов'язані історичні події: *Богдан, Довбуш, Трясило*. Крім того, ім'я в художньому тексті часто виступає засобом розкриття характеру героя, його якостей тощо, наприклад, *Нетяга, Галайда, Чураївна, Байда*. Такі БЛ актуалізуються в поетичному тексті, розширюють своє значення, вступаючи в суперструктурні зв'язки з іншими смисловими елементами тексту, посідають сильні позиції.

У тексті-відповіднику власні назви, як правило, не замінюються. Вони теж посідають сильні позиції, але викликають інші етнокультурні асоціації. Частіше виступають тими засобами, що пов'язують між собою два чи кілька культурних середовища, наприклад: *Ганна Іванівна, Микола* в російському відповіднику, *Ran Hetman Taras, Zar Nikolaus* у німецькому.

Наприклад:

Тарас – поширене в Україні чоловіче ім'я. Від грецького слова *tarassō* – «бентежу, турбую» (буквально – бунтівник).

Скромна праця моя –
То не пишна окраса,
Але в тому, їй-богу,
Не бачу біди –
Щось у мене було
І від діда **Тараса**,
І від прадіда –
Сковороди.

(В. Симоненко)

Ради громких похвал
Не привик я старатися,
Скромен труд мой,
Но в этом не вижу беды,
Что-то было во мне
И от деда **Тараса**,
И от прадеда –
Сковороды.

(Н. Костенко)

Обізвавсь **Тарас Трясило**
Гіркими сльозами:
«Бідна моя **Україно**,
Стоптана ляхами!»

(Т. Шевченко)

Und es rief **Taras Trassilo**,
Weinend rief der Kühne:
«Ach, sie haben dich zertrampelt,
Meine **Ukraine!**»

(Erich Weinert)

У першому контексті особові імена мають велике значення для характеристики ліричного героя, наприклад, *Я (ліричний герой – автор) – дід Тарас (Шевченко) – прадід Сковорода* – створюється коло асоціацій, семантика безеквівалентних одиниць нашаровується на смисл-зміст усього тексту. Особове ім'я *Тарас Трясило* перегукується з лексемою *Україна*, цей контекст демонструє зразок асоціативного поєднання значень двох лексичних одиниць. Виникає паралель між двома образами на основі асоціацій: *Тарас Трясило – народний герой, уболіває за долю України*.

У текстах-відповідниках особові імена вносять у тканину твору етнічний струмінь. У першому контексті спостерігаємо виникнення схожих асоціацій: *Я (ліричний герой – автор) – дід Тарас – прадід Сковорода*, але виникає також розуміння того, що *Я* – українець. Сприймаючи контекст-переклад, читач розуміє, що цей текст – надбання іншої культури, тобто власне ім'я функціонує як екзотизм. Виникає своєрідна поетична картина світу.

БЛ відіграє провідну роль в образній системі поетичного тексту. Значення безеквівалентної одиниці виступає додатковим атрибутом характеристики багатьох образів тексту, а інколи й усього твору, тобто БЛ відіграє роль одиниці, на основі якої виникають конотативні, асоціативні, імплікативні та ін. смисли. Особливої актуалізації, на думку дослідників, у зв'язку з вертикальним контекстом набувають реалії, що є характеристичними для конкретної епохи і виконують у художньому творі смислову й естетичну функцію [3, с. 149]. Наприклад:

1) БЛ-назви одягу створюють образ ліричного героя, на їх основі формується уявлення про соціальний статус: *Гадюки-вуса, **кобеняк**, – Козак напевно з Кобиляк (О.Олесь); Вітрик заліз під її **кептарик** І на грудях у неї заснув, як дитя (Д.Павличко); Вона дивно подивилась на мене, Скинула великі **юхтові чоботи** (Д.Павличко)*. Більше того, на їх основі можуть створюватися не лише образи людей, а й певних предметів, об'єктів тощо: *Далі, все далі! Он латані ниви, Наче **плахти**, – навкруги розляглися (Леся Українка) – образ ниви; Рясний цвіт обтрусили вишні на солом'яний твій **капелюх** (В.Симоненко) – образ української хати; Не **китайкою** покрилися Козацькії очі (Т.Шевченко) – образ смерті;*

2) БЛ-антропоніми формують додаткові смисли, наприклад, про риси характеру ліричного героя, його соціальний стан: *Щоб він де-небудь прихи-*

ливсь, То оддадуть у москалі (Т.Шевченко). Такі безеквівалентні одиниці у композиції поетичних текстів, у лаконічній формі (часто одним словом), створюють образ історичної епохи, історичних подій тощо: *Тече вода в синє море, Та не витікає, Шука козак свою долю, А долі немає* (Т.Шевченко); *Братерство славне ожива. А сивий гетьман, мов сова, Ченцеві зазирає в вічі* (Т.Шевченко). БЛ-антропоніми можуть створювати своєрідні ліричні, емоційні образи, доповнювати розуміння психології ліричного героя тощо: *Ось він вибіже за хату І почне кричати: «Тату!...»* (О.Олесь); *Нікому не мовив «тату» І вірив, що так і слід* (В.Симоненко);

3) БЛ-назви будівель говорять, насамперед, про місце розгортання подій: *Все так же над озером мріє калина, де юність моя протекла; і мати моя вигляда свого сина в хатині сумній край села* (В.Сосюра); *Прийшли в Дар'ю, на якор стали; 3 ватаги письма принесли* (Т.Шевченко). Щоправда, такі безеквівалентні елементи можуть виступати одиницями, що створюють додаткові смисли психологічного стану ліричного героя: *Сидів в шинку і пив горівку, Бо коло серця щось пекло* (І.Франко). Крім того, навколо БЛ можуть формуватися основні смисли всього твору, коли вони виступають так званими фінальними образами, на ґрунті яких роблять підсумки, формують смисл-зміст усього твору: *До нього заговорить пілігрим: – Поети! Мудреці! – мудріші змія! Не полишайте нашого коша* (Б.Олійник). *Кіш* у цьому контексті – не просто будівля, а образ батьківщини;

4) БЛ-предмети побуту вносять до тексту додаткову інформацію про національно-культурні особливості: *На весіллі бринять чарочки, – Хай здорові живуть молодята!* (Леся Українка). На основі БЛ створюються неповторні «зорові» образи поетичного твору: *І дні, мов глечики з Опішні, Протяті шпагами вогнів* (І. Драч);

5) БЛ-символи відображають особливості національного світобачення та сприйняття навколишньої дійсності, створюють особливі ліричні образи тощо: *У хмільні смеркання мавки чорноброві Ждатимуть твоєї ніжності й любові* (В.Симоненко); *Та впливи русалкою Завтра серед ночі, А я вийду гуляти з ним, А ти й залоскочеш* (Т.Шевченко).

Звичайно, перерахувати всі можливості безеквівалентних одиниць для створення образів у поетичних текстах складно, оскільки зробити це можна, лише спираючись на окремі контексти, яких існує безліч.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конкорданція поетичних творів Т. Шевченка : в 4 т. Т. 1. / упоряд. Ю. Гаврик. – Едмонтон-Торонто : [б.в.], 2001. – 773 с.

2. Миропольська Н. Є. Мистецтво слова в структурі художньої культури учня: теорія і практика / Н. Є. Миропольська. – К. : Парламентське вид-во, 2002. – 204 с.

3. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша / А. К. Мойсієнко. – К. : Правда Ярославичів, 1997. – 199 с.

АЛЕКСАНДР ТУПИЦА

НАЦИОНАЛЬНО МАРКИРОВАННАЯ БЕЗЭКВИВАЛЕНТНАЯ ЛЕКСИКА
В КОМПОЗИЦИИ ПОЭТИЧЕСКОГО ТЕКСТА

Автор статьи рассматривает проблему определения безэквивалентной лексики в современном украинском языке, а также специфику её функционирования в поэтическом

тексте. Безэквивалентная лексическая единица – это сильная позиция в композиции текста, которая вносит также этнокультурную семантику и способствует возникновению этнической картины мира.

Ключевые слова: безэквивалентная лексика, языковая картина мира, поэтический текст, сильная позиция.

OLEKSANDR TUPYTSYA

NATIONAL MARKED EQUIVALENTLESS LEXICS IN COMPOSITION
OF POETIC TEXT

The author of the article deals with the problem of the equivalentless lexics' determination in the modern Ukrainian language, and also the specification of its functioning in poetic text. The equivalentless lexics takes a strong position in the composition of the text, which inserts also ethnocultural semantics, and helps to the appearance of the ethnical image of the world.

Key words: equivalentless lexics, language image of the world, poetic text, strong position.

Одержано 9.11.2010 р., рекомендовано до друку 22.02.2011 р.